

В. К О Р О Л Е Н К О

ЧЕРКЕС

■

МАКАРІВ СОН

(ОПОВІДАННЯ)

Переклад С. ЄФРЕМОВА

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ — БЕРЛІН

Kurfürstenstrasse 83

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Ukrainska Knyharnia
658—660 Main Street
Winnipeg Man.
(Canada)

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainian Bazaar
2248 Grayling Ave.
Detroit, Mich.
(U.S. of America)

Printed in Germany

К. Т. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в Ляйпцігу.

ЧЕРКЕС

I.

— Іване Семеновичу, — гов! Іване Семеновичу!..

— М-м-м... почулось на відповідь із середини будки.

— Тільки й того у них: мукають, як корови. У-у, здохлятина, прости Господи, а не унтер, щоб ви луснули!..

Я не бачив обличчя жандармського унтер-офіцера Чепурникова, що злісним голосом промовляв оці слова, але виразно уявляв собі його сердитий вираз і навіть блискучий од глибокої ворожнечі погляд, націлений у той бік, де мало бути непорушне, грузне тіло унтер-офіцера Пушних.

Ніч була темна, в нашій-ж будці, звісно, ще темніш. Колеса торохтіли по стужавілих од морозу коліях, над головою ледве-ледве маячила ряма обтягненого шкурою верха; вона здавалась темрявим півкрузалом* і одразу було навіть не вгадати, чи то справді ряма над самісенькою головою, чи темна хмара, що плила за нами вгорі. Хвартух був застебнутий і в невеличку просторінь, що лишилась незапнута, раз-поз-раз влітали до нас із темряви гострі сніжинки, шпигаючи обличчя наче голками.

Було це в листопаді, за одлиги. Ми їхали до Якутського; дорога нам була довга й ми мріяли про санну путь. На станціях подавали надію, що від Качуга по Лені вже їздять саньми, та поки що нас немилосердно трусило по підмерзлих коліях.

Унтер-офіцер Чепурников одкинув хвартух. Потягло відразу різким вітром, і Пушних заворушивсь.

— Ямщик! А що, чи ще далеко до станції?

Ямщик наш був одягнутий у рябу волохату собачу доху, а як темні плями цієї дохи спливалися з темною-ж, як

чорнило, ніччю, то на передку нам було видно саму лиш чудну купу білих латок, а це дуже фантастичне робило вражіння.

— Верстов іще з десять, — почулось відтіль.

— Верзеш не знать що: Ідемо-Ідемо — все десять верстов.

Чепурников нервувавсь і сердився.

Ямщик недбало буркнув щось, трохи припинив був коні й набив люльку.

Одразу блиснув огонь і освітив нечуваної форми волохату шапку, обмерзлий вид, що одвернувся од вітру, та скорчені від морозу руки.

— Ну, ти, їдь вже, або що! — промовив Чепурников у холодному розпачі.

— Та зараз!

Вогник погас і на передку знов замиготіло саме сузір'я з білястих плям.

Повозка хитнулась, ми застебнули хвартух і знов помчали вперед серед холоду й темряви.

Чепурников нервово крутивсь і зітхав, Пушних солодко хріп. Цей гарнизонний удаха посідав на заздрість зручну здатність — одразу засипати за всяких обставин і це було головною підставою глибокої зненависти, яку до його мав, не вважаючи на недавню знайомість, його подорожній товариш. Цей намагавсь був не раз доводити, що Пушних не має ніякого „повного права“ своєю грузною постаттю займати більшу половину місця, призначеного на трьох. Пушних тоді жмурился і соромливо всміхався. Він не боронив навіть Чепурникову всяково себе мордувати кожен раз, як сідали в будку. Жовчний унтер-офіцер стусанами запихав куди-небудь його ноги, підбірав і вкладав руки, заштовхував у самісенький куток його спину, гнув його й вивертав, неначе то був сінник, а не жива людина.

— От!.. От!.. Так... от - так... — приказував Чепурников, штовхаючи і пхаючи яку-небудь частину пухлої постати товариша. — Р-розперло вас, прости Господи, горою!..

Пушних соромливо й виновато всміхався.

— Та чим-же я, Василю Петровичу, теперечки... Усі ми, цеб-то, зроду такі собі вже вдалися... Василю Петровичу, та трохи ніби легкше штовхайся...

Чепурников кидав оком на своє пакування й заставався невдоволений.

— Без-совісні! — бурчав він.

Треба завважити, що обидва мої супутники до різних належали родів зброї, і Чепурников, як жандар, мав себе за незмірно вищого від Пушних вже тим, що його служба покладала в повинність тактовне і ввічливе поводження. Через те він обертався навіть до Пушних не инакше, як у множині, хоча разом з цим висловлявся іноді досить таки безцеремонно: „безсовісні ви он - які колоди“! — казав він, наприклад.

Але, як по правді, то всі ми тямили, що совість тут не до діла. А надто, коли проїхавши верстов з півтори, Пушних засинав, як камінь, — тут вже набірали сили самісенькі тільки фізичні закони: Пушних, як тіло таки найважче, зсуювався на дно будки, витискуючи нас до-гори.

Теж трапилось і цієї холодної ночі. Чепурников тисся до краю будки, я сидів якось у серединці, силкуючись, щоб не задушити Пушних, бо він раз-у-раз совав під мене голову з необачністю сонної людини. Я вдивлявся у темряву; якісь фантастичні страховища невиразно лазили вгорі, невиселі думки навіваючи.

— Ну й командировка випала!.. не пайдить мені, та й годі! — мовив Чепурников з тяжким сумом і видимо прагнучи спочуття.

Мені було не до спочування. Для мене ця „командировка“ була ще гірша, і мені здавалось, що це у мене на душі пропливають одна за одною безформенні прояви, що крутились отам угорі.

— Ех, і щоб то місяцем раніш! Купив-би я був у Качузі човна, поставив-би вітрило — і катай собі вниз Леною до самісенького Якутського. Адже-ж це, як ви гадаєте, економія?

— Звісно, економія.

— Тó-то, що економія. А, як по вашому, скільки?

— Не знаю.

— Та ось почекайте, полічимо. Три тисячі верстов, по чотирі з половиною копійки, це вийде тобі сто тридцять п'ять карбованців на коня. Як-же-ж тепер на четверо, та ще назад, хоча-б, скажемо, на дві коняки... Отже економії набіжить сот з вісім карбованців на самих тільки прогонах. Так, чи не так?

Чепурников складав цю рахубу з якоюсь хтивою втіхою, і потім промовив із злістю:

— А тепер от, чи й за одну хоч коняку, гляньте-но, зо станеться? Згадайте моє слово: далі нам ще й четверту коняку чеплятимуть. Такий падлюшний народ настав, такий падлюшний — і сказати вам не можу. Оце щоб служачий людині що-небудь уважити — ніколи!

Мені з цих обрахунків було ні тепло, ні холодно. Пушних нагадував про себе солодким муканням крізь сон.

— Та ще ось з оцією ділись колодою! — жовчно скінчив Чепурников. — А спитати тепер: за віщо?

Він замовк. Темна ніч у дорозі тяглась без кінця й краю, а дзвоник, здавалось, калатав і стогнав на однім місці. Тумани все так само розлазились угорі якимись сумними натяками на щось без краю смутне. Чепурников зітхав і зловистився поруч зо мною, не перестаючи дратувати себе обрахунками економії, втраченої через те тільки, що мене Бог не послав йому на місяць раніш.

Та ось повозка почала швиденько підскакувати на вибоях, дзвоник закалатав щось недолadne, почулась хрипла гавкотня лєнських собак, що больш скидалася на якесь дуже жалібне виття, і в простороні між хвартухом та верхом будки пропливло ясне світло з лихтаря, що хитавсь од вітру на вершечку смугастого стовпа.

Станція.

Я почав вибиратися з повозки, випростуючи отерплі члени. Чепурников узяв клуночок з харчами й почав не церемонячись термосувати Пушних. Діставши стусанів із кількa, безжурний унтер-офіцер щось був промугикав, протягом і солодко позіхнув та й почав вивалюватися з будки.

— Полбски (шаблі) заберіть, — гукнув до його йдучи Чепурников, — та револьвери!

Але Пушних саме, стоячи вже на землі й закривши руки за голову, солодко потягавсь, хрустячи сугавами, та позіхав.

Коли він увійшов за хвилину в теплу станційну хату, протираючи по-дитячи кулаками заспані очі, в руках у його не було ні „полосок“, ні револьверів: вони зостались на повозці.

II.

Я сів за стіл і, спершись на його ліктями, дививсь перед себе, поринаючи ввесь у тепло й відпочинок. Очі мої дивились, але всі речі набували для мене якихсь фантастичних форм. Стіни хати розсовувались, і я знов бачив себе далеко на дорозі, в темній будці. Тільки в кутку будки причаїлась тепер якась чудна тварина на чотирьох скорчених ніжках; вона сердито сичала на мене, порскала й ляскала зубами, а крізь їх пробивалось полум'я, бухаючи на мене жаром. Од цього я починав страшенно журитись і тоді очі мої інстинктивно шукали на стіні малюнка, що показував ворття блудного сина. Блудний син стоїть на-вколішки, а старий батько простягає над їм, благословляючи, руку. У старого було добре обличчя, і він так приязно дививсь, а може й досі ще дивиться на проїзжих із стін по всіх станціях у протягу всієї Лени. Поштивий дідусь! Він стільки разів і так прихильно стрівав мене своїм благословлющим жестом, що я просто таки прив'язавсь був до його, і входячи в будь-яку станцію, змучений од похмурих надленських краєвидів, зараз-же вишукував його очима. І тепер-от я линув до його у захист. Чи він тут? — Еге, ось-де і він, і, виходить, я не на холоднечі, а в ясній світлиці і сердита тварина, що буха вогнем — тільки залізна грубка, дуже нажарена лиственичними дровами. Так, дідусь тут і, виходить, у мене є гарний знайомий у цій далекій та непривітній стороні, в цій маленькій хатині з смугастими стовпами, що придулилась коло піддніжжя похмурих і темних гірських пасм.

Пушних, поклавши руки на стіл і голову на руки, тихесенько собі хріп, а Чепурников клопотався сам, то підкладаючи дров, то порядкуючи, щоб був самовар. На останку він подався за перегороджу і за хвилину звідти чути стало спершу просто приязну, а потім і приятельську розмову.

— Я дуже рад їй; я навіть так міркую, — казав писарь, — що вас до мене сам Бог надіслав, далебі. Вірьте слову моему.

Під дальший тихий шепіт нових приятелів я зовсім заснув був.

Хтось торкнув мене за руку. Я розплющив очі й не зразу зміркував був, що починилося. Надо мною стояв жандар Чепурников і на його звичайно воружкому обличчі тепер був якийсь застиглий вираз. Він торкався моєї руки, а сам дививсь у вікно. Я мимоволі й собі глянув туди, але нічого особливого не побачив. У шибки заглядала ніч, і тільки пухові сніжинки, налітаючи з темряви, сідали знадвору на чорні шибки і зараз-же розтавали. Здавалось, білі якісь комахки цікаво заглядають у нашу світлицю і миттю-ж відлітають тихесенько в темряву, щоб повідати комусь про те, що вони бачили у станційній хатині.

— Що таке? — спитав, я мимоволі стурбувавшись.

Чепурников сів на стілець і так само замислено представив на мене свої карі очі.

— А-а, пане... — промовив він тоном довір'я. — У нас тут таке діло нав'язується, просто вже й не знаю. В один день чоловіком зробишся.

— Чоловіком? — перепитав я, все ще не очунявшись од сна. — Що-ж, це дуже добре.

— А так, в один день, пане!.. — і Чепурников уп'явся в мене довгим, у душу проникливим поглядом. — От, — почав він зненацька ніби закрадаючись, — ви наприклад, люде освічені й стоїте за бідноту. А чи можете ви розуміти служащу людину?

— Ну?

— Служащій людині треба голову свою як-небудь прогосдувати і який-небудь дивідент собі придбати. Чи так я кажу, чи може ні?

— Так про що-ж мова?

— А от про те й мова, що ночувати тут доведеться.

— Ну й чудесно.

— То-ж-то й ба. А от не нагоріло-б мені за це, бо нам по інструкції заборонено... Так ви вже, коли що до чого, ні-ні... Так, мовляв, стрілися та й по всьому... На станку, як перепрягали... Зрозуміли?

— Припустімо, нічого не зрозумів. З ким стрілися?

— А ось постривайте... Гаврилич, вилазь-но сюди!

Станційний писарь, що пильно слухав розмови за перегороджею, зараз-же вийшов. Це був чоловік років на тридцять, у стоптаних повстяних калошах, з брудним шарфом на шиї; рухи його не позбавлені були де-якої поважності. Видно, що життя на станції і стрівання з „проїзжим панством“ сприяли розвитку у його де-яких високих нахилів.

— Це він правду вам каже, — нахилився до мене писарь, видивляючись на мене своїми великими чорними очима, що трохи нагадували сухітника. — Найпершої ваги справа, — великі можна тисячі надбати...

— Ось! — натиснув Чепурников, допитливо зазираючи мені в лице.

Я знов протер очі. Цей шепіт, поважний вигляд розмовників, застигли погляди й загадкові слова здавались мені просто дальшим тягом якогось недоладнього сна.

— Та в чім-же, нарешті, справа? — спитав я з досадою.

— В черкесі-с... — і погляд писаря зробився ще більш значущим. — Невже про черкеса не чули? Особа на всенюку Лену славна.

— Я тут уперше.

— Вибачте, не догадався. Дозвольте, я вам поясню. Цей-от черкас, та ще другий його товариш, у спиртовому ділі у нас перші... Цеб-то, по-просту вам сказати — спиртоноси, на приїски забороненим способом спирт постачають і міняють у робочих на золото. Великі діла роблять.

— Ну-с?

— Ну-с, більш нічого, що завтра цей черкес буде тут... Він нахилився до мого вуха.

— Золото до Іркутського везе китайцям продавати... Як що-ж теперки сам Бог нам його в руки дає, — це значить благословення боже... Третя частка на користь нашу, решта в казну...

— Розумію... Та невже-ж він такий необачний, що просто й дасться вам у руки?

— Де там дасться! Гаспид — не чоловік. Не вперше вже. Летить, як скажений, ямщикам „на водку“ по карбованцю. Катай! Аби тільки позаду козаки та справник не рознюхали та не догнали. А у нас народ на станках полохливий... Та й хоч кому — боязко: з голими руками не доступишся. Ну, а тепер все-ж люде військові. Можна його й скрутити.

— Як що нам поталанить, і ви щасливі будете, пане! — мовив Чепурников, і очі йому заблищали. — Тисячі й на ваш пай не пожалую.

— Та коли-б тільки попайдило, — так само навчально додав писарь, — а вже дуванити буде що.

— Я так міркую, що казенного проценту за те, що спіймаєм, тисяч з тридцять. А коней усе одно-ж вільних нема, — наївно схитрував Чепурников, зирнувши з писарем.

— Ну, як знаєте. Мені ніяких грошей не треба, а ночувати — я до цього торгу й пішки.

— Беріть, не зрікайтесь. Ми вас кривдити не хочемо.

Я вийшов із-за столу й почав уможуватись на канапі. Перспектива цілу ніч перебути в теплій хаті, під благословлющою десницею поштового дідуся, була така приваблива, що в моїй обважнілій голові не було інших думок. Чепурников з писарем пішли за перегорожу і там провадили далі розмову про майбутню баталію.

— Напевне ти знаєш, що завтра?

— Та вже-ж певно, тобі кажу. Болдин переказував. Випили ми тут з ним, він і проговорився... Вони мене не боються, бо я й сам колись, як по правді признатися...

— А важко... — чутно було за хвилину.

— Таки важко. Сміливість має велику. Черкес тобі настоящий, молодчина!

— Голінний?

— Та вже без засідки не візьмеш.

— А як нічого нема.

— Чудак! Та-ж мені вже тоді тут не жити, — невже на-
вмания робитиму?

Я заснув. Мені здавалось, що я проспав тільки мить одну, але, видно, минуло чималенько часу. На станції було тихо, на столі стояв самовар і чайне приладдя. Видно, мої супутники встигли напиться чаю й лягли спочивати. Свічку погашено і тільки залізна грубка світила на хату виблисками полум'я...

— Гаврилов! — почувся зненацька тихий оклик Чепурникова. — Не спите?

— Не сплю.

— А знаєте, я вже розрахував.

— Ну?

— Тридцять і дві тисячі вісімсот сорок карбованців і п'ятдесят копійок.

— Т-так, — промовив Гаврилов з свого кутка, — капітал добряченький. Аби тільки Господь допоміг.

— Дай-то, Господи! Капітал добренний. От-би Марта моя Степанівна зраділа!

— Т-так. Надбали-б ми з тобою добру копійчину...

Дужим сопінням Пушних нагадав розмовникам про своє існування.

— Ач, сопе свиня! — призро мовив Чепурников. — А ма-
буть і йому доведеться дати.

І за півхвилини він додав, закипаючи досадою:

— А спитати: з якої речі?..

Знов тиша.

— Гаврилов, а Гаврилов!

— Чого?

— А ви певно знаєте, скільки з ним золота?

— Певно. З цього самого обрахунку вони вже й „розду-
валили“. Черкес з Мандриковим увесь пісок на себе взяли!

— Гм... Шкода!

— Чого тобі шкода?

— Трохи мало виходить.

— Чого так?

— Та так, не вистарчає мені мало-мало на мій обрахунок. Ще-б мені тисячок хоч зо три, купив-би я на горі у вдови у Мятусової хатину. Гарний дімок, з горідом і з мензелинчиком. А тепер доведеться у Степанова купити. Теж дімок собі нічогенький, а нема того вигляду. Той на панську ногу... Службу-ж я кину...

— Кинеш?

— Ну її! З капиталом на віщо вона здалась? Тепер я перед кожним офіцером тягнусь, а тоді він у мене, офіцер, на чашку кофею буде зван. Так, чи ні?

— Пусте! — мовив писарь рішуче.

— Як пусте?

— Так, суєта, честолюбство саме, — ствердив Гаврилов філософично. — Думаєш, гарно: почнеш з того приводу форсу напускати, носа до-гори задирати? Ні, брат, гарного тут мало.

Я й вуха наставив. Писарь говорив тихо і голос у його здався мені надзвичайно приємним. Я втомивсь від холодної похмурої дороги й од цих жорстоких наївно-грабіжницьких розмов. Мені здалося, що я, врешті, почую людське слово. Мені пригадалися великі очі Гаврилова, і в їхньому виразі тепер увижалась мені людська мрія про щастя...

— Ось як ти балакаєш, — промовив трохи збентежений Чепурников. — Ну, а ти-ж що робитимеш?

— Я?.. Мені коли-б Бог поміг, я-б одружився.

— А ти хіба не жонатий?

Гаврилов на своїй постелі нетерпляче ворухнувся.

— А ти знаєш, — спитав він прикро, — по чому в нашій стороні пуд хліба?

— Мабуть чи не карбованець з коповиком...

А тож. Так—невже-ж при наших достатках женитись?

— А ти-б іншого місця шукав.

— Бував і по інших місцях. Не пайдить. На приїсках служив і спирт носив... Тільки й придбав, що гостець у ногах. Ні, як на наше місце, то треба зовсім безсовісним бути чоловіком, тоді забагатієш.

— А молодá є?

Гаврилов мовчав. Кволий вогник з його цигарки якось задумливо блискав і гас за перегорожею. Писарь кутив і мріяв.

— Та тут одну накинув був оком. Та що! Я голий, вона ще голиша. Так і не казав ні разу... Іначе-б діло, як-би Бог допоміг... З'їхали-б ми з нею з цього клятого місця, зажили-б тихесенько, свою-б комерційку завели.

— Яку-б ти комерцію почав заводити?

— Я-а?

— Еге.

Знов Гаврилов замовк, неначе не зважувавсь посвятити Чепурникова у святая святих своїх мрій.

— Шинок у своїм місці поставив-би, — промовив він. — Чого й краще? Спокій!.. А народ у нас до горілки знажений...

III.

Вогонь у грубці пригасав. Як це часто буває після великої втоми, я спав погано. Напів засинаючи, я губив хвилинами свідомість часу, але разом з тим виразно чув пориви вітра, що налітав од Лени, чув, як він скиглить на дворі побіля стін і сипле снігом у вікна.

Зненацька з одним із цих поривів долетіло до мене кволе калатання дзвоника. Цей звук ледве торкнувся був уха і зараз-же потонув у скигліні хуртовини. Але за хвилину він знов прилинув, ще раз ізник і потім задзвенів виразніше, довше, з короткими паузами. Чуткий Гаврилов підвівсь за перегорожею, засвітив свічку й підкинув кілька полін у грубку.

— Ох-хо-хо,—позіхнув він і перехрестив разом рота.—Господи-Владико, Царице моя небесна!... Кого ще Бог дає, чи не почтмейстер часом? Жене щось прудко. Простого пасажира так не повезуть...

Двері відчинились. Староста, убраний у доху і в теплій шапці, став на порозі з ручним ліхтарем.

— Проїзжий, Гаврило Степанович! Чуєте?

— Чую. Мабуть, чи не почтмейстер з Киренського. Нажені ямщиків на всяк slučaj. Щоб миттю.

— Викотили. Коней хомутають.

— Щоб живо!

— Одним духом... — і голова старостина зникла за дверима.

— А?... Що тут таке? — стрепенувсь раптом Чепурников і сів долі, стурбовано бігаючи по хаті очима.

— Нічого. Проїзжі.

— Черкес?

— Сниться тобі черкес... Спи - лягай!

Чепурников упав на подушку. Він питав спросоння.

Стукіт копит і калатання дзвоника стихли біля брами.

Чутно було, як ямщики хапаючись випрягають коней та побрязкують здіймаючи дзвоником, та ще часами доносивсь знадвору чийсь різкий та владний голос.

Цей голос зачувши, Гаврилов одразу нашорошився й стояв кілька секунд здивований і непорушний, з розгорнутою на половину станційною книгою в руках. Раптом на сходах почувалась хода; Гаврилов здригнувся.

Двері відчинились, староста просунув голову й промовив:

— Черкес це приїхав.

Писарь зблід і якось кинувсь до Чепурникова, але той уже скочив, як опечений, сів на стілець і протирав очі.

— Га, що? Де черкес? Та вставайте ви, лежні!...

Хоч він говорив у множині, але поклик призначався для одного Пушних, що лежав долі біля його ніг. Не вважаючи на ввічливу форму звертання на „ви“, він так штовхнув грузного унтер-офіцера, що той одразу виявив ознаки життя. Він замуликав, став був рачки й тихо почав підводитись, неначе на спині у його величезна вага лежала. Писарь метушився, засвічував на віщось стеаринову свічку на столі біля дзеркала. Чепурников мацав по стільцях, шукаючи під одежею зброї... Взагалі станційна світлиця, що хвилину тому спала була серед німування й темряви — тепер ожила й повна була метушні.

А на всеньку цю мотанину дивився з порога високий ставний чоловік, у якому з першого погляду можна було впізнати так жадано сподіваного і все-ж так зненацька прибулого черкеса.

IV.

Я бачив, як він увійшов. Ледве тільки староста встиг одійти від дверей, як вони знов одчинились і черкес, недбало держучись за клямку, ступив на поріг. З темних сіней його постать виступила надто виразно. Це був підстаркуватий чоловік, років на п'ятдесят і п'ять, з худим і жорстким обличчям, гладенько виголеним. Обличчям він нагадував швидче німця, але руда на хутрі черкеска й усенька постать з крутими грудями, тонким станом і гнучкими рухами, виявляли засланого гірця. Оперезаний був вузьким ремінним паском, а на йому спереду, навскоси, висів гарний кинжал, ззаду револьвер у шкурянім чехлі і, нарешті, товстий шнур, мабуть так само від револьвера, зникав у кишені.

Світло вдарило йому в вічі; він прижмурився, як кіт, і побачивши форменні шинелі, зразу був кинувсь. Я постеріг, як вираз ворожнечі і, по-части, переляку промайнув був у його чорних очах, що чудно заискрились під сивими бровами. Мені було здалося, що я ще доглянув відтінок смутку, який можна постерегти в очах цькованого звіря, що зненацька натрапив на засідку. Потім він якось інстинктивно випроставсь, прудким і звичним побухом торкнувся держака від кинжала і ще раз зиркнув по хаті, спиняючи на кожному з нас на одну мить погляд, гострий, ясний і допитливий. Все це тяглося дві-три секунди. Потім він ступив до хати.

— Здрастуйте! — мовив він спокійним тоном, хоч йому трохи перечили очі, що все ще неспокійно бігали.

— Га, що́ таке?... Еге-ж, здрастуйте, здрастуйте, — ні в сих, ні в тих одказав Чепурников і, нахилившись до Пушних, що байдужно розсівся був собі на стільці, просичав:

— Де ви револьвери діли... скотія ви такі?...

— Чого лаєшся? — голосно відповів Пушних: — Що твоїм револьверам зробиться?... В будці.

Усі якось припишкли по цій відповіді. Гаврилов кинув на обох салдат докірливий погляд і похитав головою.

— Вашу подорожню дозвольте, — удався він до черкеса, намагаючись своєю безпечністю прикрити зніжковіння. Очі у черкеса спалахнули, немов у тигра, що постеріг небезпеку; він витяг з кишені згорненого папера й кинув його на стіл.

— На що-ж кидати... можна подати, я гадаю, — ображено промовив Гаврилов.

Черкес не звернув на цей докір уваги. Він державсь чуйно, сторожко. Гострий його погляд знов прудко оббігав усіх, що були в хаті і зненацька я почув його на собі. Очі наші зустрілись. Він розглядів моє обличчя, мою одіж, мій чемодан, що стояв біля канапи, знов глянув на салдат і зробив свій висновок; потім він хутко присунув стільця й сів недалеко мене, півповернувшись до мене спиною, лицем до всіх інших.

Гаврилов розгорнув книгу, але, видко, не хапавсь записувати подорожню. Він одкидався на спинку стільця, раз-по-раз зазираючи з-за своєї перегороджі до станційної світлиці. Часом він показував щось Пушних на мігах, але від цього на пухлому обличчі грузного унтер-офіцера проступали тільки виразні ознаки здивування. Черкес холодно дививсь на ці маневри і грався держакон кинжала.

Тим часом зніжковіння Чепурникова минулось і спритний унтер-офіцер видімо вишукував спосіб. Він сів з краєчку на стільці, спершись на ріжок стола, в позі, що виявляла готовість скористуватися слушною хвилиною. Але черкес сидів навпроти його через цілу світлицю — видющий, чуйний, напружений. Тоді Чепурников глянув на мене благальним поглядом. Я зрозумів: коли-б я раптом підвівсь, то ачеї міг-би схопити черкеса ззаду. Будь що будь, я міг-би всяким своїм порухом заподіяти небезпечну для обложеного диверсію, а вже її Чепурников не зхибив-би використати.

Щоб вияснити свою роль, я був ворухнувся. Черкес здригнувся, зиркнув на мене через плече і його увага видімо роздвоїлась межі мною й Чепурниковим. Але я заклав руки за голову, удавши з себе спостерегача. Чепурников на

великим жалі собі переконався, що я безповоротно зайняв нейтральне становище.

Черкес поправивсь на стільці й запитав глузливо, удаючись просто до Чепурникова:

— Далеко їдеш?

— До Якутського. А ви?

— Ми недалечко.

— А звідкіль, дозвольте, наприклад, спитати?

— Ми?... з Олекми.

— Та-ак. А як там, наприклад, з дорогою? По Лені на санках їздють?...

— А як-же... Силне їздють. Ми і сам до Качуг у своїм возі їхав... Ми гадав — усюди санний дорога. А тут нема санний дорога. Знав-би, не їхав. Погано. А ти слухай, друже! — обернувся він до писаря, — ти пиши борзо. Коні готові, у тебе не готово...

— Ох-хо-хо-о! — потягнувся Чепурников з якоюсь неприродною байдужістю. — Піти й нам лаштуватись. А ну, лиш, Пушних, ходімте-но, щоб я вам скажу.

Пушних подививсь на товариша здивовано. Видно було, що його ще не повідомлено про справу. Чепурников рушив був до дверей, але черкес, одразу випроставшись, мов сталава пружина, злегка торкнув його ліктем і від цього руху в'юнка невеличка постать унтер-офіцера опинилась у кутку біля перегороджі, а черкес став поруч. Все це було зроблено так легко і непомітно, що коли він сказав до Чепурникова: „Чекай, друже, разом ходим“, то ця фраза здавалась справді приятельським закликком. Очі Чепурникова забігали по всенькій постаті черкеса, проте він зоставсь біля перегороджі.

— Давай, — мовив черкес до писаря, простягаючи руку по подорожню.

— Не записано ще.

— Давай, кажу! Після кінчаєш!

Він хутко взяв із столу папір. Я мимоволі замилювався в йому: його обличчя тепер було владне й суворе, рухи-ж нагадували гарні і грізні витівки тигрові. Тепер усі вже тут

розуміли одне одного, за винятком, звичайно, самого тільки Пушних. Черкес був у світлиці сам один, і як-би почалась була бійка, проти його були-б утрюх: грузний унтер-офіцер, без сумніву, зразу пристав-би до бою. Успіх легко-б міг схилитись на руку нападників, але зачепити — то було найстрашніше...

— Тепер хочеш, так ходим разом, — мовив черкес до Чепурникова. — Чекай! Хочеш у мене візок купляти — купляй.

Чепурников одразу погодивсь, видно зрадівши новій угайці.

— Де він у тебе?

— В Качузі, квиток тобі даю. Знайомому чоловік...

— Дорого продаєш?

— Тридцять карбованця. Шкуратяний верх. Пятдесят коштує. Бери!

Торгуючись черкес кидав ласі погляди на чайник. Він їхав не спиняючись і тут може поклав був собі спочити й напитися чаю. За останнім словом він швидко підійшов до стола, налив шклянку з охололого чайника й, обернувшись спиною до мене та Пушних, жадібно випив холодний чай одним ковтком, не зводючи очей з жандаря. Очі у Чепурникова блискали, обличчям було червоне й спітніле. Він наставився був кинутись на черкеса, але прогаяв зручну хвилину. Коли він метнувся до столу, черкес вже стояв унедбалій позі, рука біля пояса.

— Давай, чи що, квиток, — промовив Чепурников глухо, щоб якомсь пояснити свій рвачкий по́рух.

Черкес витяг записну книжечку, накидав у їй кілька слів і видер листок: все це він зробив однією рукою, стоячи біля стола й не спускаючи з ока покупця. Брови його були стягнуті, сухе обличчя зблідло. Видко було, що напруження цих хвилин не минає йому дурно. Чепурников був з'іритований іще дужче.

— Бери! — кинув черкес квиток, — гроші даси в Качузі.

— Добре.

— Ходим разом!

Вони вийшли поруч, плече в плече. Черкес ішов легко, як кішка, трохи підіймаючись на носках, ставний, гнучкий

напружений. Чепурников попліч його здавався маленьким і неповоротним, але з усієї постати унтер-офіцера видко було упертість і лиху зважливість.

Гаврилов, з поширеними чоловічками в очах і мало не задихаючись, кинувсь до Пушних і почав його термосувати.

— Чого-ж ви сидите? Ех, ви! А ще унтер-офіцер. Ходіть швидче!

Пушних підвівсь і слухняно, мляво посунув з хати.

Я теж накинув пальто, обув повстанки і вибіг на ганок.

Хуртовина стихла, але сніг падав рясно і троє коней біля ганку виднілись, неначе крізь сито. Ямщик тільки що вибравсь на передок. На видному місці в повозці манячила якась темна постать. Ще дві постати підійшли до повозки.

— Ну, прощай, друже. — Ізжай сам здоров! — мовив черкес, і в голосі тайгового шуляка вчулось глузування.

— Прощавай, — глухо проказав Чепурников.

Я бачив, як вони дали один одному руки.

— Прощай, та... прощай! — мовив ще раз черкес, і прощаючись удруге, голосом виявив уже неспокій: унтер-офіцер не пускав його руки з своєї.

— Шуткуєш, чи що?... Гляди, не треба! — різко кинув черкес і зараз кілька сухих згуків незрозумілою мовою полетіло в повозку.

В середині будки щось заворушилось.

— Шут-ткую, — ще глухіше і з притиском відповів Чепурников, немов у його в горлянці здушило. — Давай, слухай-но... поборемось... хто дужчий? Справді, їй-Богу...

Я розумів настрої Чепурникова. Він не важився кинутись сам на небезпечного супротивника, але й не спроможен був дивитись байдужно, як він сяде й поїде, завозячи з собою всі допіру розквітлі надії.

Счинилась шамотня... кілька коротких секунд... Чепурников лежав долі, а черкес скочив на повозку.

— Рушша-а-ай! — вереснув він дико і пронизливо. Сполохані коні взяли з копита, візок заторохтів по коліях і зник у сніговому смерку; тільки ще де-кілька разів донісся до

нас із темряви вереск черкеса: рша-а-ай, рша-а-ай!... Здавалось, це був крик з'іритою, сп'янілої людини.

Ми кинулись до Чепурникова.

— Що з вами? — спитав я його.

— Нічого, нічого... Я-ак він мене штовхнув, гаспид, — мовив він, підводячись, — прирозуміти не можу... Ну, і ви всі... Не могли його ззаду тоді... Ех!

Він на-силу говорив, неначе що стискало йому горло.

З ямщицької вибігали ямщики, що їх покликав був Гаврилов, та було вже пізно: віддаляючись, калатання дзвоника доносилось якось тупо, приглушене рясним снігом, тільки дикий вереск черкеса прорізав був ще кілька разів вночішне повітря, немов різкий нічного птаха крик.

Оці згуки, дикого з'їритування повні, надовго zostались мені в пам'ятку, і потім не раз, коли я з стиснутим серцем дививсь на похмурі краєвиди надленські, на цей обрій, оточений горами, по яких крутими спадами товпляться ліси, стирчать скелі й хмари вилазять з розщілин, — мені завжди здавалось, що цей дикий крик хажака снує в повітрі понад сумною й понурою країною.

— Фью-ю-ю! — свиснув Гаврилов і махнув рукою. — Тепер котить собі і ні гадки... до Іркутського ніхто вже не спинить. А там...

— Та хоч-би й зупинив хто, нам який бариш!...

— Ні, не спинять. Ніхто й не знає. Скінчена справа! Ех, панове служба-а! — додав він з глибоким докором, і його чорні очі довго не здужали одірватись од снігової імли, в якій разом з калатанням дзвоника потопали його мрії недавні про весілля та спокійне життя.

V.

Повозка, що продав нам черкес, трохи розважила Чепурникова. Це був прегарний візок, критий шкурою, просторий і навіть з скляними дверцями... Продавши його за тридцять карбованців, черкес добру нам заплатив ціну за одну склянку холодного чаю.

Першої-ж ночі, виїхавши з Качуга, ми могли лягти вигідненько втрюх, а як по Лені справді стала вже санна дорога, то нас не трусило на вибоях і ми не дуже терпіли від недбалого егоїзму Пушних.

Одному Чепурникову візок мав особливої ваги незручність. Він занадто ятрив його згадку про неfortunну оказію і не давав йому ні про що інше думати.

Першої-ж ночі я був заснув твердим сном під рипіння полозів, як зненацька мене збудила чудна шамотня. На-силу вилізши з-під моїх провожатих, що качались по будці, і забившись у куток, я запалив сірника. Чепурников сопів і з усієї сили навідав на Пушних, а цей, як звичайно, тільки мугикав, не здаючи собі діла, що з ним діється.

— Що ви робите, Чепурников, — окликнув я, хапаючи унтер-офіцера за руку. Але він вже прочумався.

— Хрест святий на мені! — мовив він, хрестячись і здивовано поглядаючи на товариша.

Сірник погас, Чепурников сів на своє місце.

— Тьху ти, мана, — промовив він, зніяковівши.

— Ти це... як можеш битись, га? — спитав Пушних, трохи гунявим і ображеним голосом.

— Та ну вас! Усе той черкес, — навіть у-ві сні ввижається, клятий...

Та помовчавши з хвилину, Чепурников зненацька додав із злістю:

— А ви гадаєте, я вам з економії хоч що-небудь дам? Нічого не дам, от що! Будь у мене справдешній товариш, ми-б тепер обоє людьми поробились.

Вранці, вже під'їздячи до станції, я прокинувся знов. Чепурников не спав і дививсь у віконце будки, спустивши його на половину. Побачивши, що я розплющив очі, він сказав, видимо в голос вимовляючи дальший тяг своїх думок:

— Ні! Таки не можна було. Це треба життя свого позбутись... Бог з ним і з капиталом... Надійшов я тоді був до повозки, а там у його баба сидить на скриньці. Чи вірите, у тієї револьвери та кинжали, — усенька, чисто тобі гармата, наладована... Виглядає звідти, мов сова... Ну й народець!...

Я виглянув надвір. Усе ще падав лапастий сніг, у повітрі сіріло. За горами вже мабуть світало, але сюди, в глибоку западину, світ ледве-ледве доходив, і темрява ставала молошною. Повозка похитувалась, поринаючи в цьому сніговому морі, і важко було-б уявити собі, що ми справді рушаємо наперед, коли-б крізь імлу не проступали були маюрою верхи високого берегового пасма, що тихо одпливало назад і розгортало перед очима все нові й нові обриси...

А сніг усе падав, укриваючи землю, і на серце все більш налягав смуток-журба. Ряди сумних думок розгортались в уяві, як ряди оцих сопок похмурих...

1889 р.

МАКАРІВ СОН

Святкове оповідання

I.

Снилось це бідному Макарові, що загнав був свої телята в далекі, похмурі сторони, — тому самому Макарові, що на його, як відомо, усі шишки падають.

Батьківщина його — глуха слобідка Чалган — причаїлась — загубилася серед далекої якутської тайги. Батьки та діди Макарові одвоювали од тайги промерзлої земельки клопоть і, хоч пуща похмура все ще ворожою стояла округі стіною, вони не журились. По викорчованому місцю поплелися тини, поставали стіжки та ожереди, порозростались маленькі закурені юрточки; насамкінець, немов переможний прапор, на шпилі з середини селища стрельнула до неба дзвіниця. Зробивсь Чалган великою слободою.

Та поки батьки й діди Макарові воювалися з тайгою, палили її вогнем, рубали залізом, сами вони непомітно дичавіли. Положенившись з якутками, вони переймали якутську мову та якутські звичаї. Одмітні риси великого руського плем'я стирались і сходили.

А проте, хоч і як там було, а мій Макар пам'ятав добре, що з його прирощений чалганський селянин. Тут він народився, тут жив, тут і смерті сподівався діждати. Він дуже своїм станом пишався і часом лаяв інших „поганими якутами“, хоча, по правді сказавши, сам не ріжнись од якутів ні звичками, ані побутом. По-руському він розмовляв мало коли і таки поганенько, зодягавсь у шкури звірячі, носив на ногах „торбасі“, жививсь звичайного часу самим коржем із настоянкою з кирпичного чаю, а в свята й за інших надзвичайних okazji з'їдав топленого масла акурат

стільки, скільки перед його стояло на столі. Він мистецьки їздив верхи на биках, а як траплялося занедужати, кликав шамана і той осатаніло, скрегочучи зубами, кидався на його, щоб злякати й вигнати з Макара хворість, що його була вчепилась.

Працював він страшенно, жив злиденно, терпів голод і холоднечу. Чи-ж були у його які думки, опріч щоденного клопоту про коржа та чай?

Еге, таки були.

Як бував п'яний, він плакав. „Що це за життя наше,— примовляв він,— боже-ж мій, боже!“ А крім того, він казав иноді, що хтів-би все кинути й одійти на „гору“. Там він ні орати не буде, ні сіяти, не буде рубати й возити дрова, навіть зерна на жорнах не молотиме. Він тільки спасатиметься. Яка-ж це гора, де вона — він до-ладу не знав; знав тільки, що тая гора є — це раз, а друге — що вона десь далеко, — так далеко, що звідти й самому тойонові-справникові його не дістати... Податків платити, само собою, він теж не платитиме.

По-тверезу він ці думки занехаював, може тямлючи, що неможливо знайти таку дивну гору; але під чаркою набіравсь духу. Він припускав був, що може справжньої гори і не знайде та натрапить на якусь иншу. „Тоді хоч пропадай!“ — казав він, а проте збиратись не кидав; якже-ж і не доводив цього заміру до діла, то мабуть через те, що поселенці-татари продавали йому раз-у-раз погану горілку, настояну — щоб міцна була — на махорці, а від тієї горілки він знесилювався одразу і слабував.

II.

Діялося на Святвечір, і Макар таки знав, що завтра свято та ще й велике. Через це саме його страшенно кортіло до чарки, та не було за що: хліба було на дні; Макар і так напозичався вже у місцевих крамарів та у татар. Тим часом завтра велике свято, до роботи ставати не можна, — що ж він робитиме, коли не нап'ється? Сама думка ця ро-

била його нещасним. Ну й життя! Навіть великого зимового свята він не вип'є однієї пляшки горілки!

Йому спало добре на думку. Він звівся й надяг свою драну *сону* (кожуха). Його дружина, міцна, жилава, надзвичайно дужа і так само над міру бридка жінка, що знала наскрізь усі його помисли немудрі, і цього разу вгадала його замір.

— Куди, сатано? Знову сам хочеш горілку жлуктити?

— Мовчи! куплю одну пляшку. Завтра разом вип'ємо.

Він ляснув її по плечі так сильно, що вона аж заточилась, ще й підморгнув хитро. Таке вже те серце жіноче: вона знала, що Макар її хочне одурить, отже улягла чарам подружнього милування.

Він вийшов, спіймав у *аласі* старого Лисого, привів його за гриву до саней і почав запрягати. Незабаром Лисий вимчав свого хазяїна за ворота. Тут він був спинився і, повернувши голову, запитливо глянув на заклопотаного думками Макара. Тоді Макар сіпнув лівою віжкою і погнав коня на край слободи.

З самого краю слободи стояла невеличка юрточка. З неї, як і з інших юрт, здіймався високо-високо дим із комінка, застилаючи білою, хвилястою смугою холодні зорі та ясний місяць. Огонь весело вигравав, одсвічуючись крізь матові крижини. Тихо було на дворі.

Жили тут чужі люде з далекого краю. Як вони тутечки опинились, яка негода кинула ними в далекії нетри, Макар не знав та й не цікавий був знати, але він любив провадити з ними справи, бо вони його не кривдили й платили, не дуже й торгуючись.

Зайшовши до юрти, Макар приступив зараз до комінка й простяг до жару свої перемерзлі руки.

— Ча! — мовив він, виявляючи тим почуття холоду.

Чужі люде сиділи дома. На столі горіла свічка, хоча вони нічого не робили. Один лежав на постелі й, пускаючи дим кружальцями, задумливо стежив за його закрутками, видимо єднаючи з ними довгі пасма власних думок. Другий сидів проти камінка й теж задумано стежив, як перебігали искорки по горілому дереву.

— Здорово! — промовив Макар, щоб перебити гнітючу для його мовчанку.

Певна річ, він не відав, яке горе лежало на серці в чужих людей, які згадки товпились у їхніх головах цього вечора, які ввижались їм образи у фантастичному виграванні вогню та диму. До того-ж був у його свій клопіт.

Парубок, що сидів біля комінка, підвів голову й глянув на Макара невидючим оком, наче не пізнаючи його. Потім він труснув головою й рванувся з стільця.

— А, здоров, здоров, Макаре! От і гаразд! Нап'єшся з нами чаю?

Макарові запрошення сподобалось.

— Чаю? — перепитав він. — Це добре!.. Ну й, брат, добре! Зовсім гаразд!

Він почав хутко розбіратись. Скинувши кожуха й шапку, він почув себе багато краще, а як побачив, що в самоварі зажаріло вже гаряче вугілля, то звернувся до парубка, зливаючи свої почуття:

— Я вас люблю, далєбі!.. Так люблю, так люблю... Ночі не сплю...

Чужий чоловік повернувся й на виду в його заграла гірка посмішка.

— А, любиш? — сказав він. — Чого-ж тобі треба?

Макар був затнувся.

— Та є діло, — відказав він. — А ти як дізнався?.. Гаразд. От чаю вип'єю—скажу.

А як чаєм потрактували Макара сами господарі, то він уважав, що до речі буде піти далі.

— А чи немає печені? Я люблю, — мовив він.

— Нема.

— Ну, дарма, — заспокоїв Макар, — ізнім иншим разом... Чи так? — перепитав він, — иншим разом?

— Добре.

Тепер Макар мав у боргу за чужими людьми шматок печені, а у його такі борги не пропадали ніколи.

За годину він знову сів на свої grindжолі. Він здобув цілого карбованця, запродавши п'ять возів дров досить, як

рівняти, поцінно. Правда, він божився й присягався, що не проп'є цих грошей сьогодні, а сам мав на думці зробити це негайно. Та що з того? Близька втіха глушила докори совісти. Він не думав навіть про те, що п'яному йому аж ніяк не минути доброго прочухана від одуреної дружиноньки вірної.

— Куди-ж ти, Макаре? — гукнув, сміючись, чужий чоловік, побачивши, що коняка Макарова, замість їхати просто, звернула ліворуч, у той бік, де сиділи татари.

— Тпру-у!.. Тпру-у!.. бач, який тобі кінь клятий... Куди верне! — виправлявся Макар, а сам туго натягував ліву віжку й непомітно настьобував Лисого правою.

Розумний коник, вимахуючи докірливо хвостом, потрюхав поволі, куди було треба, й незабаром рипіння Макарових полозів затихло біля татарських воріт.

III.

Біля татарських воріт стояло прив'язаних кілька коней з високими якутськими сідлами.

В тісній хаті було душно. Їдкий дим од махорки стояв хмарою, потроху втягуючись у комінок. За столами та на лавах сиділи приїзжі якути; по столах стояли кухлі з горілкою; подекуди порозташовувались купками ті, що грали в карти. Обличчя спітніли й почервоніли. Очі картярів дико стежили за картами. Гроші з'являлись і зараз-же розходились по кешенях. У кутку, на соломі, п'яний якут похитувався, сидючи, й виводив пісні-безконешника. Він виробляв горлом дикі, рипучі згуки, на всякі способи проказуючи, що завтра велике свято, а сьогодні він п'яний.

Макар віддав гроші, і йому дано пляшку. Він сунув її за пазуху й непомітно для інших одійшов у темний куток. Там він наливав кухоль за кухлем і хилив їх один по одному. Горілка була гірка, розведена за-ради свята водою більш, як на три чверти. Зате махорки, як видно, не жалувано. Макареві кожного разу аж дух забивало з хвилину і в очах ходили якісь червоно-гарячі кружала.

Хутко він був п'яний. Він теж зсунувсь на соломі й, обхопивши руками коліна, поклав на них обважнілу голову. З його горла сами полилися ті-ж такі нечупарні рипучі згуки. Він співав, що завтра свято й що він випив п'ять возів дров.

Тим часом у хаті все тіснішало та тіснішало. Увіходили нові одвідувачі якути, що наїздили, щоб молитись та пити у татар горілку. Господарь побачив, що незабаром не буде про всіх місця. Він устав із-за столу й кинув оком по зібранню. Погляд цей дістався аж у темний куток і назорів там якута та Макара.

Він підступивсь до якута і, вхопивши його за комір, викинув геть із хати. Потім підійшов до Макара. До його, як до тутешнього, татарин виявив більш пошани: широко прочинивши двері, він дав бідоласі ногою ззаду такого стусана, що Макар вилетів з хати й зарив носом простісенько в кучугуру снігу.

Не вгадати, чи образило його таке поведіння. Він почув, що в рукавах у його сніг, сніг на виду. Якось вилізши з кучугури, він поплентавсь до свого Лисого.

Місяць підбився вже геть височенько. Віз почав спускати дишля донизу. Мороз тиснув дужче. Часами на півночі з-по-за темної півокруглої хмари вставали, тьмяно виграючі, вогневі стовпи північного саява, що саме тоді починалось.

Лисий, тямлючи мабуть становище хазяїна, обережно й розумно потрюхав додому. Макар сидів на ґринджолах, похитуючись, і тяг далі свою пісню. Він співав, що випив п'ять возів дров і що стара його битиме. Згуки, що виходили з його горла, рипіли й стогнали у вечеровому повітрі так тоскно та жалісно, що у чужого чоловіка, який саме був вибравсь на юрту, щоб заткнути димаря від комінка, налягло з Макарового співу ще дужче на серце. Тим часом Лисий вибравсь з ґринджолами на шпиль, звідки видно було на всю округу. Сніг аж вилискувавсь, влитий місяшним саявом. Часами світ од місяця немов розтавав, сніги темнішали й зараз же на них вигравав виблиск північного саява. Тоді

здавалося, що снігові шпилі і тайга на них то наближалися, то відступали знову. Макареві добре видно було під самісенською тайгою снігову лисину на Ямалахському шпилі, — за ним наставив він був у тайзі пастки на всякого звіря лісового та птаство.

Це повернуло на інше його думки. Він заспівав, що в пастку до його попалась лисиця. Він продасть завтра шкуру і стара не буде його бити.

Серед морозного повітря пролунав перший удар дзвона, як Макар увійшов до хати. Першим словом він ознаймив старій, що до їхньої пастки попалась лисиця. Він був зовсім забув, що стара не пила з ним горілки, і дуже здивувався, як вона, не зважаючи на відрадісну звістку, одразу-ж завдала йому ногою болючого стусана нижче спини. Потому, заким він звалився на постіль, вона ще встигла стусонувати його кулаком у шию.

Над Чалганом, тим часом, лунало, розлягаючись далеко-далеко, величне святкове гудіння дзвонів.

IV.

Він лежав на постелі. Голова йому палала. В середині наче вогнем пекло. По жилах розливалась міцна мішанина горілки й тютюнної настоянки. По виду текли холодні струмочки з розталого снігу; такі самі струмочки стікали й по спині.

Стара думала, що він спить. Але він не спав. З голови йому не виходила лисиця. Він себе встиг цілком запевнити, що вона попалася в пастку; він навіть знав, у яку саме. Він її бачив,—бачив, як вона, прищемлена важкою колодою, рие сніг пазурями й рветься, щоб вискочити. Місячне проміння, продираючись крізь гушавину, вигравало на золотій шерсти. Очі звіря блискали йому назустріч.

Йому була невидержка, й, звівшись з постелі, він пішов просто до свого вірного Лисого, щоб їхати в тайгу.

Що це? Невже дужі руки старої вхопили за комір його *соні* і його знов кинуто на постіль?

Ні, ось він за слободою вже. Полози рівно риплять по твердому снігу. Чалган zostавсь позаду. Позаду лише величне гудіння церковного дзвона, а над темною смугою обрію на ясному небі маячать чорними силуетами валки якутських верховців, у високих шпичастих шапках. Якути поспішають до церкви.

Місяць тим часом почав сідати, а вгорі, в самому зеніті, стала біласта хмарка й заграла міньоним фосфоричним сяйвом. Потім вона наче-б то розірвалась, розтяглася, тріснула, і від неї шпортко на всі боки попливли смуги усяких на колір огнів, а тим часом півокругла темна хмарка на півночі ще дужче стемніла. Вона зробилась аж чорна, чорніша од тайги, до якої зближавсь був Макар.

Дорога крутилась поміж низьким та густим чагарником. З правої і з лівої руки витягались до-гори шпилі. Де-далі, то вищі ставали дерева. Густішала тайга. Вона стояла німа та повна таємного. Голі дерева листвениць вкривав ніби пух із сріблястої наморозі. М'ягке сяйво з сполаху, крізь їх верховіття продираючись, ходило по ній, подекуди намагаючи то снігову галяву, то полеглії трупи розтрошених велетнів лісових у сніговім пуху... Мить одна—і знов усе поринало в присмерку, німування й таємности повнім.

Макар став. У цьому саме місці мало аж не на самісенький висувався шлях початок цілої системи пасток. У фосфоричному сяйві йому добре видко було невисоку горожу з хворосту; він бачив навіть першу пастку—три важкі довгі колоди, уперті на рівно поставленому кілку і підтримувані досить вигадливою системою підойм на шворках із волосіння.

Правда, були це чужі пастки; та же лисиця могла попасись і до чужих. Макар хутенько зскочив з гринджол, кинув розумного Лисого на шляху й нашорошивсь.

У тайзі анічичирк. Тільки з далекої, невидної вже слободи, як і перше, лунало величне гудіння дзвонів.

Не було чого лякатись. Хазяїн пасток, Олешка-чалганець, сусіда й найлютіший Макарів ворог, напевне був тепер у церкві. Жадного не видко було сліду на рівній поверхні снігу, що випав недавно.

Він подавсь у гушавину—нічогісенько. Під ногами

хрускає сніг. Пастки стоять у ряд, немов ряди гармат з роззявленими пащами, німотно чекаючи.

Він пройшов був назад і вперед—даремнісенько. Він повернув знов на шлях.

Аж ось-цсс!.. Ледве чути шарудіння... В тайзі майнула червоняста шерсть, цим разом на осяяній місцині, так близько!.. Макар добре назорив гострі вуха лисиці; її пухнастий хвіст мотався то в той, то в другий бік, немов знажуючи Макара до пущі. Вона пропала була серед дерев у той бік, де Макарові пастки, й незабаром лісом розійшовсь глухий та дужий удар. Він пролунав був спершу одірвано, глухо, потім ніби озвався луною під верховіттям тайги і помалу завмер у далекий ярузі.

Серце Макареві затіпалось. Це впала колода.

Він метнувся, продираючись крізь гущавину. Холодне гілля шмагало його по очах, сипало в лице снігом. Він спотикався; йому дух забивало.

Ось він вибіг на прочищене місце, що сам колись був вирубав. Дерева, од наморозі білі, стояли пообік, а долі, вужчаючи, манячіла стежка і в кінці її сторожко наставилась паща великої пастки... Недалеко...

Та ось на стежці біля пастки майнула постать,—майнула і зникла. Макар пізнав чалганця Олешку: йому добре була по знаку його невеличка, присадкувата постать, вигнута наперед, з ходою ведмедя. Макареві здавалось, що темне обличчя в Олешки ще дужче стемніло, а великі зуби вишкірилися ще більш, як звичайно.

Макар од щирого серця обуривсь. „От падлюка!.. Він лазить по моїх пастках“. Правда, Макар і сам допіру обійшов був Олешчині пастки, але то інакше діло... Інакше те полягало саме в тому, що коли він сам ходив по чужих пастках, то почував страх, щоб його не застукано; коли-ж по його пастках инший ходив хтось — його нападало обурення й бажання самому застукати того, хто топтав його права.

Він метнувся навпростець до зваленої колоди. Там була лисиця. Олешка перевальцем, своєю ведмежою ходою й собі простував туди-ж. Треба було переганяти.

Ось і звалена колода. Під нею червоніє шерсть придушеного звіря. Лисиця грабалась у снігу пазурами саме так, як уживалось йому допіру, і так само зиркала назустріч йому своїми гострими, що аж горіли, очима.

— *Титим!* (не руш)!.. Це моє!—крикнув Макар до Олешки.

— *Титим!*—луною озвався голос Олешчин.—Моє!

Вони обидва побігли разом і, хапаючись, на-перебій, почали зводити колоду, щоб визволити з-під неї звіря. Коли трохи звели колоду, лисиця встала теж. Вона була плигнула, потім стала, зиркнула на обох чалганців якимсь насмішкуватим поглядом, потім загнувши морду, лизнула прищикнуте колодою місце й весело побігла вперед, привітно викручуючи хвостом.

Олешка метнувся був за нею, та Макар, схопив його ззаду за полу *соні*.

— *Титим!*—скарикнув він.—Це моє!—і сам побіг слідом за лисицею.

— *Титим!*—знов луною озвався Олешчин голос і Макар почув, що той і собі вхопив його за *соню* і в одну мить його випередив.

Макар розлютувався. Він і про лисицю забув і побіг за Олешкою.

Вони бігли все швидче. Гілка з листвениці збила Олешці з голови шапку, але йому було ніколи її піднімати. Макар уже був наздоганяв його, люто кричучи. Та Олешка на хитрощі був раз-у-раз голінніший за бідолаху Макара. Він раптом став, повернувся й нагнув голову. Макар гримнувся об неї животом та й перекинувся у сніг. Поки він падав, клятий Олешка схопив з голови у Макара шапку й зник у тайзі.

Макар помалу звівся. Він чув себе до решти збитим та нещасним. На дусі він мавсь препогано. Лисиця вже в руках була, і от... Йому здавалось, що в стемнілій гущавині вона ще раз глузливо крутнула хвостом та й зeszла зовсім.

Потемніло. Біласта хмарка ледве-ледве мріла в зеніті. Вона мов-би потиху розтавала й від неї якомсь утомлено й млосно лилося ще, зазміраючи, проміння од саява.

По розпареному у Макара тілі бігли цілими потоками

гострі струмочки з розталого снігу. Сніг поналазив був йому в рукава, за комір *сони*, стікав по спині, ливсь за *торбасі*. Клятий Олешка забрав собі його шапку. Рукавиці він десь згубив, біжучи. Справа була погана. Макар знав, що лютий мороз то не жарти для людей, що виправляються до тайги без рукавиць та без шапки.

Він ішов уже довго. На його думку, він давно вже повинен був вийти з Ямалаха й заглянути дзвіницю, а він усе крутивсь по тайзі. Пуща, мов зачарована, держала його в своїх обіймах. Здалеку доносивсь той самий величній дзвін. Макарові здавалось, що він іде на його, але дзвін усе далечів і разом з тим, як його переливи доходили все тихшими й тихшими, в серце Макарові вступав тупий відчай.

Він зморився. Він був пригнічений. Ноги не держали. Його збите тіло боліло тупим боєм. У грудях дух забивало. Дубіли руки та ноги. Непокриту голову немов розпечними обручами стягало.

„Та-ж доведеться пропасти!“—все частіш і частіш на-верталася думка. Але він усе йшов.

Тайга мовчала. Вона тільки тісно сходилась позад його з якоюсь ворожою впертістю і нігде не кидала ні просвітку, ні надії.

„Та-ж доведеться пропасти!“—все та-ж таки думка була у Макара.

Він зовсім ізнемігся. Тепер молоді дерева просто вже, без жадного сорому, хльоскали його по виду, кепкуючи з його безпорадности. В одному місці на галяву вискочив білий *ушкан* (заєць), сів на задні лапки, моргнув довгими вухами з чорними на кінчиках крапками й почав умиватись, найзухвалішим перекирвляючи Макара способом. Він йому показував, що він дуже добре його, Макара, знає,—знає, що з його той самісенький Макар, що понаставляв був у тайзі хитрого приладдя на його, зайцеву, пагубу. Але тепер він з його сміється.

Макарові стало гірко. Тим часом тайга все одживала, але одживала вороже. Тепер навіть здалеку дерева протягали довге гілля на його стежку та й хапали його за

волосся, били по очах, по виду. Тетері виходили з потайних лігвищ і видивлялись на його цікавими круглими очима, а тетерваки бігали промежи їх, порозпускавши хвости та сердито порозставлявши крила, і голосно оповідали самицям про його, Макара, та про його капости. На-останку в подальших гущавинах заманячіли тисячі лисячих морд. Вони нюшили в повітрі й насмішкувато поглядали на Макара, гострими вухами перебіраючи. А зайці ставали перед ним на задні лапки й реготались, доводячи, що Макар зблудив і не вийде з тайги.

Це було вже занадто.

„Пропадатиму!“ — мовив на думці Макар і ухвалив зробити це не гаючись.

Він ліг у сніг.

Брався мороз. Останнє мерехтіння північного сяйва стиха переливалось і розходилося по небу, зазираючи до Макара крізь верховіття тайги. Останній відгомін дзвону доходив з далекого Чалгана.

Сяйво спалахнуло і — погасло. Дзвін зтих.

І Макар помер.

V.

Як це сталося, він не помітив. Він знав, що з його мало було щось вийти, і дожидав, що от-от воно вийде. Але нічого не виходило.

Проте він тямив, що вже вмер, і тому лежав тихо, не ворухився. Лежав він довго, — так довго, що аж обридло.

Було зовсім темно, як Макар почув, що його хтось-то штовхнув ногою. Він повернув голову й розплющив сплющені очі.

Тепер листвениці стояли над ним плохенькі, тихі, ніби соромлючись недавніх витівок. Волохаті ялини випинали свої широкі, снігом укриті лапи й тихо-тихо хитались. У повітрі так само тихо опадали променясті сніжинки.

Ясні добрі зорі заглядали з синього неба крізь рясне гілля і неначе промовляли: „от бачте — й помер бідолаха!“

Над самісеньким тілом Макаровим, штовхаючи його ногою, стояв старенький піп Іван. Довга його ряса була всенька в снігу; сніг був на смушевому *бергесі* (шапці), на плечах, на довгій бороді поповій Івановій. А найдивніше було те, що то-ж був той самий піп Іван, що вмер тому вже буде чотири роки.

Був з його добрий піп. Він ніколи не утискав Макара за ругу, ніколи не правив навіть грошей за треби. Макар сам призначав був йому плату за хрестини й за молебні і тепер йому соромно стало, згадавши, що инколи платив таки ніби мало, а часом то й не платив зовсім. Піп Іван і не брав собі того за кривду; йому на мислі було одне: за кожним разом треба було горілки поставити пляшку. Як у Макара не було грошей, піп Іван сам посилав по горілку, й вони пили разом. Піп напивався конче „до положенія риз“, але при тому бився дуже рідко і не дошкульно. Макар приставляв його, безпорадного та беззахистного, додому на руки матушці-попаді.

Еге, добрий з його був піп, та помер він негарною смертю. Раз, як усі повиходили з дому, й п'яний піп сам-один зоставсь, лежучи на постелі, скортіло його покурити. Він устав і, заточуючись, дійшов до великого, дуже натопленого комінка, щоб прикурити з жару люльку. Та дуже вже був він п'яний — схибнувсь і тицьнувся в огонь. Як прийшла челядь, од попа сами zostалися ноги.

Усім доброго попа Івана було жалко, та як від його сами тільки ноги й zostалися, то вигоїти його не міг ні один вже лікар у світі. Ноги поховано, а замість попа Івана надано иншого.

Тепер цей піп Іван, але цілісенький, стояв над Макаром, і поштурхував його ногою.

— А вставай-но, Макарику! — казав він. — Ходім-лиш.

— Куди я піду? — спитав Макар невдоволено.

Він думав собі, що скоро вже він „пропав“, його повинність — лежати тихенько, і йому не треба йти знов по тайзі, блукаючи без пуття. А то на віщо-ж йому було й „пропадати“?

— Підемо до *Великого Тойона*¹⁾.

— Чого я піду до його? — спитав Макар.

— Він тебе судити буде, — мовив піп журливим та й розжаленим трохи голосом.

Макар згадав, що таки й справді по смерті повинно десь ставати до суду. Про це він чував колись у церкві. Виходить, піп має рацію. Доводилося вставати.

І Макар звівся, бубонячи про себе, що навіть по смерті не дають чоловікові спокою.

Піп ішов попереду, Макар за їм. Ішли вони все просто. Листвениці покірно розступались, даючи дорогу. Йшли на схід.

Макар, дивуючись, помітив, що після попа Івана не зостається слідів на снігу. Глянувши собі під ноги, він так само не побачив слідів: сніг був чистий та рівний, як ска-тертина.

Він подумав був, що тепер йому дуже зручно-б ходити по чужих пастках, бо ніхто про це не може дізнатись. Але піп, угадавши, видко, його потаємну думку, повернувся до його й мовив:

— *Кабись* (облиш, покинь)! Ти не знаєш, що тобі буде за кожну таку думку.

— Таке! — відказав невдоволено Макар. — Вже не можна й подумати! Чого це ти ниньки такий зробивсь удливий? Краще мовчав-би!...

Піп похитав головою й рушив далі.

— А чи хоч іти далеко? — спитав Макар.

— Далеко, — відказав засмучено піп.

— А що їсти будемо? — запитав знову Макар, знепокоївшись.

— Ти забув, — одказав піп, повернувшись до його, — що ти помер і тепер тобі не треба ні їсти, ні пити.

Макарові це не дуже сподобалось. Воно, правда, це добре в тому разі, як нема чого їсти, але тоді вже треба-б лежати так, як він лежав був зараз по своїй смерті. А то

¹⁾ Тойон — пан, хазяїн, старший.

йти, та ще йти далеко, і не їсти нічого — це здавалось йому просто безглуздя. Він знову загдирав.

— Не ремствуй! — сказав піп.

— Та добре! — одказав був Макар ображеним тоном, але сам усе жалівся й нарікав у думках на безладдя: „Силують чоловіка ходити, а їсти йому не треба! Де ж це чувано?“

Він був невдоволений увесь час, ідучи за попом. А йшли вони, мабуть, довго. Правда, Макар не бачив ще світанку, та, вважаючи на просторінь, йому здавалось, що йшли вони вже цілий тиждень: так багато вони минули вже падей та сопок¹⁾, річок та озер, так багато пройшли лісів та долин. Як Макар озирався, йому здавалось, що темна тайга сама тікає від них назад, а високі снігові гори неначе танули в присмерку ночі й хутко зникали за обрієм.

Вони наче-б то сходили усе вище. Зорі все більші робились та ясніші. Потім з-за гребня високости, куди вони зійшли, виткнувся ріжок місяця, що вже давно був зайшов. Він немов-би хапався, щоб утекти, та Макар з попом його здоганяли. Нарешті він знову почав сходити над обрієм. Вони пішли рівним, дуже високим степом.

Стало вже видно, — багато видніше, як на початку ночі. Це сталось, звичайно, через те, що вони багато ближче були до зір. Зорі, кожна завбільшки як яблуко, так і блищали, а місяць, мов з великої бочки днище, сяяв, як сонце, рівний степ осяваючи од краю до краю.

На рівному степу зовсім добре було кожному сніжинку видно. По йому багато пролягало шляхів і всі вони до одного сходились місця на сході. Шляхами йшли і їхали люде, кожен по своєму вбраннй і кожен в образ инакший.

Як ось Макар, що пильно придивлявся до одного їздця, звернув з дороги та й побіг за ним.

— Стривай! Стривай! — гукав піп, та Макар і не чув навіть. Він пізнав знайомого татарина, що шість тому років украв був у його гнідого коня, а п'ять літ тому віддав богу дух. Тепер татарин їхав на тому самому гнідому коні. Кінь ба-

¹⁾ Падь—западина між горами, міжгірря, яруга; сопка—шпичаста гора.

сував. З-під копит йому летіли цілі хмари снігового пилу, що аж мінився кольористим сяйвом од зоряного проміння. Макар був здивувався, бачивши ту шалену гонитву, як потрапив він, пішаниця, так легко догнати татарина на коні. А втім, угледівши за кілька ступнів Макара, татарин дуже охоче спинився. Макар палено напавсь на його.

— Ходім-но до старости! — кричав він. — Це мій кінь! Праве ухо у його розрізане... Диви, який бравий!.. Іде собі чужим конем, а хазяїн пішки йди, неначе старець.

— Почекай! — на тее татарин. — Не треба до старости. Твій, кажеш, кінь?.. Ну, й забірай собі його! Клята тварюка! П'ятий рік плуганюсь нею, а все наче-б і з місця не рушив... Піші он раз-поз-раз переганяють мене; як на путнього татарина, то аж сором.

І він наставив уже був ногу, щоб скочити з сідла, але саме, аж захекавшись, надбіг до них піп і сіпнув Макара за руку.

— Навісний! — скрикнув: — що ти робиш? Хіба не бачиш, що татарин тебе одурити хоче?

— А таки й дурить! — і собі скрикнув Макар, розмахуючи руками: — кінь був добрячий, справжня хазяйська худоба... Мені за його давали сорок карбованців по третій ще траві... Ні-і, брат! Як ти знівечив мені коня, я заріжу його на м'ясо, а ти мені готівкою заплатиш. Думає — як татарин, так на тебе й правди нема?

Макар розпалився й кричав навмисне, щоб зібрати круг себе як найбільш людей, бо він звик був боятись татар. Але піп оханув його.

— Та цить-но, цить, Макаре! Ти все забувавеш, що ти вже вмер... На що тобі той кінь здався? Та й хіба ти не бачиш, що пішки посувався далеко хутчій за татарина? Хочеш, щоб тобі цілу тисячу літ їхати довелося?

Макар розчовпав, через віщо татарин так охотивсь оддати йому коня.

„Чи не хитрий-же тобі народ!“ — подумав він і звернувся до татарина.

— Та хай вже! Ідь собі конем, а я, брат, на тебе прошеніє зроблю.

Татарин сердито насунув шапку і хльоснув коня. Кінь скочив одразу, сніг сипнув з-під копит, та поки Макар з попом рушили, татарин не від'їхав од них і на п'ядь.

Він сердито сплюнув і обернувся до Макара:

— Слухай, *дагор* (приятелю), чи нема в тебе хоч листочка махорки? Страшенно закурити кортить, а свій тютюн я вже чотири роки як докурив.

— Пес тобі прїятель — не я! — розсердивсь Макар — Чи ба: вкрав коня, ще й тютюну просить! Та згинь ти з начинням — мені й то жалко не буде.

І з цим словом Макар рушив далі.

— Отже зле зробив еси, не давши йому того листка махорки, — сказав йому піп Іван. — За цеє на суді Тойон дарував би тобі гріхів не менш, як сотню.

— Так чом же ти мені цього перш не сказав? — визвіривсь був Макар.

— Та вже пізно тепер тебе вчити. Ти повинен був про цеє дізнатись од своїх попів на тому світі.

Аж спалахнув Макар. Од попів він ніякого пуття не бачив: ругу беруть, а не навчили навіть, коли татариніві листок махорки треба дати, щоб заробити опрощення гріхів. Смішки тобі: сто гріхів... і за один-однісенський листочок!.. Це-ж чогось та варто!

— Стривай, — мовив він. — Буде з нас і одного листочка, а ті чотири я віддам зараз татариніві. Це буде чотири сотні гріхів.

— Глянь-но назад, — мовив піп.

Макар оглянувся. Позаду стлався пустелею самий білий степ рівний. Татарин майнув був на одну мить далекою цяткою. Макарові здалося, що він побачив був, як біла курява летить з-під копит його гнідого, але за мить і ця крапка зникла.

— Так-так! — мовив Макар. — Обійдеться й без тютюну татарин. Чи ба: зовсім коня знівечив проклятий!

— Ні, — сказав піп, — він не знівечив твого коня, а тільки кінь цей крадений. А хіба не чував еси від старих людей, що краденим конем далеко не заїдеш?

Макар і справді чув це від старих людей, але як на тім світі бачив не раз, що татари краденими кіньми аж до самого міста доїздили, то, звичайно, старим людям віри не діймав. Тепер-же він именно переконався, що й старії люде правду иноді кажуть.

І він почав переганяти на рівному степу силу їздців. Усі вони гнали так само прудко, як і перший. Коні летіли, мов птиці, їздці аж мокрі були, а отже Макар раз-поз-раз минав їх і кидав позад себе.

Здебільша були це татари, але й прирожденного чалганця таки чимало траплялось; з цих декотрі сиділи на крадених биках і поганяли їх прутом.

Макар поглядав на татар скося і що-разу бубонів, що їм і цього ще мало. Як-же стрівався із чалганцями, то ставав і любенько заходив з ними в розмову: все-ж були це приятелі, — нехай і злодії. Як де-коли, то навіть виявляв був своє спочуття хоч тим, що, піднявши прута на дорозі, ретельно підганяв ззаду биків та коней; але тільки сам він робив кілька ступнів, як вже їздці полишалися позаду ледве помітними цяточками.

Рівному степові не видно було й краю. Вони раз-поз-раз обминали верхових і піших, а проте-ж навкруги одгонило пустою. Поміж кожними двома подорожніми залягали немов би сотні або навіть і тисячі верстов.

Серед инших постатів трапивсь був Макарові незнайдмий дід; буз він таки, певне, чалганець: це було видно з обличчя, з убрання, навіть з ходи, та Макар не міг собі пригадати, щоб колись перше його бачив. На дідові була драна *сона*, великий з вухами *бергес*, так само драний, ремінні старі штани й подрані, з телячої шкіри, *торбаса*. Але щб найгірше — не вважаючи на свою старість, він двигаів на плечах ще старішу за себе бабу, а ноги в неї волочилися по землі. Дід на-силу одсапував, заточувався і важко налягав на костур. Макара жаль за його взяв. Він став. Дід став і собі.

— *Кансе* (розказуй)! — мовив Макар привітненько.

— Ні, — відказав старий.

— Що чував?

— Нічого не чув.

— А що видав?

— Нічого не видав.

Макар трохи помовчав і аж тоді вже наваживсь розпитувати дідка, хто він і звідки плуганиться.

Дід назвав себе. Давно вже — і сам він не тямить, скільки тому літ — покинув він Чалган і пішов був „на гору“ спасатись. Там він нічого не робив, жив за самою морошкою та корінням самим, не орав, не сів, не молів зерна на жорнах, не платив і податків. Як ото він помер, то прийшов на суд до Тойона. Тойон і питає, хто він і що робив. Розказав він: так і так — пішов „на гору“, спасвся. „Добре, — мовив Тойон, — а де-ж стара твоя? Піді приведи сюди свою стару“. І от він пішов по бабу, а баба перед смертю за прошенням хлібом ходила і нікому було її годувати, і не було в неї ні притулку, ні корови, ні хліба. Вона знеможила зовсім і ніг не підвело. І він тепер мусить тягти до Тойона стару на собі.

Дід заплакав, а баба вдарила його ногою, немов бика, й промовила кволим, але сердитим голосом:

— Неси!

Макарові ще більше жалко зробилось діда, і він щиро зрадив, що йому не пощастило піти на тую „гору“. Його стара була здоровенна, висока баба, і нести її було-б йому ще важче. А як-би вона та заходила-б була його ще й ногою штурхати, як бика, то напевне заїздила-б хутко до другої смерті.

Жаліючи, він узяв був бабу за ноги, щоб допомогти догорові, та ледве чи зó два або зó три рази ступив, як мусів хутчій пускати бабині ноги, щоб не zostались вони у його в руках. В одну мить дід із своєю вагою зійшли з очей.

Далі в дорозі не стрівалося більш людей, що їх Макар ушасливив-би своєю особливою увагою. Тут злодії, неначе та худоба вагою, краденим добром навантажені, на-силу посувалися; гладкі якутські тойони тряслись на високих сідлах, немов башти, черкаючись об хмари високими шапками. Тут-же, поруч бігли, вистрибуючи, бідні *комночиги*

(наймити), худорляві й легкі, як зайці. Ишов понурий душо-губ, увесь у крові, дико пасучи очима. Даремно кидався він у чистий сніг, щоб змити криваві плями. Сніг ураз червонів кругом, як вар, а плями на душогубі плямались ще більше і в очах у його одсвічував дикий одчай та жах. І він усе йшов, чужих зляканих поглядів уникаючи.

А маненькі дитячі душечки раз-поз-раз пурхали в повітрі, неначе пташки. Вони летіли великими зграями, і Макарові не було це вдивовижу. Погана, неделікатна харч, бруд, жар із комінків та холодні протяги на юртах виживали їх із самого-но Чалгана мало не сотнями. Порівнявшись з душогубом, вони зляканою зграєю шугали геть у бік, і довго ще по тому чути було в повітрі швидкий, тривожний лупіт од їхніх крилець маленьких.

Макар не міг не помітити, що, як рівняти до інших, посувається він таки хутенько, і захопився закарбувати це на свою добродетель.

— Слухай-но, *агабит* (отче), — мовив він, — яка твоя думка? Я хоч і не дурень був на тім світі випити, а таки людина з мене непогана була. Бог мене любить...

Він допитливо поглянув на попа Івана. У його була потаємна думка: випитати хоч дешицію од старого попа. Але той сказав, мов одрубав:

— Не заносься! Вже близько. Хутко сам побачиш.

Макар і не зоглядівсь, як на рівному степу стало ніби світати. Насамперед з-за обрію вибігло ясних кілька промінів. Вони прудко майнули по небу і погасили ясні зорі. І зорі погасли, а місяць зайшов геть. І вкритий снігом степ потемнів.

То-ж встали над ним тумани й оступили степ кругом, мов почесная варта.

І з одного краю, на сході, тумани заясніли, немов вояки у золото вбрані.

І потім тумани захитались, золоті вояки схилилися долі.

І з-за їх впливло сонце і стало на їхніх хребтах позлотистих і озирнуло степ рівний.

І степ аж засяяв увесь невиданим сяйвом сліпучим.

І тумани повагом знялися угору величезним колом, розірвались на заході і, похитуючись, полинули угору.

І Макарові здавалось, що він чудової слухає пісні. Це була неначе-б та сама, давно колись знана пісня, що нею земля що-разу сонце вітає. Але Макар ніколи ще не зважав був на неї, як слід, і тільки вперше тепер зрозумів, яка це чудова пісня.

Він стояв і слухав і не хотів іти далі, а хотів тут довіку стояти і слухати.

Та піп Іван торкнув його за рукав.

— Увійдемо! — мовив. — Ми прийшли.

Тоді Макар побачив, що вони стоять біля великих дверей, які перше крились в тумані.

Дуже йому не хотілося йти, але-ж — нічого не вдієш — послухатись мусів.

VI.

Вони увійшли в гарну велику хату, і тільки вступивши Макар сюди спостеріг, що на дворі був лютий мороз. Насеред хати стояв чудово вирізблений, із щирого срібла. комінок, і в йому палали золотії поліна, даючи рівне тепло, що відразу проймає усеньке тіло. Вогонь із цього чудового комінка не різав очей, не пік, а тільки-но грів, і Макарові знову схотілось довіку стояти тут і грітись. Піп Іван і собі надійшов до комінка й простяг до його перемерзлі руки.

У хаті було четверо дверей і з них тільки одні були знадвору, а через інші без упину ввіходили та виходили якісь юнаки в довгих білих сорочках. Макар подумав був собі, що це мабуть челядь тутешнього Тойона. Йому здавалось, що він вже їх десь бачив, але ніяк не міг пригадати, де саме. Не трохи його дивувало те, що у кожного з челяді за плечима мотлялись великі білі крила, і він був подумав, що мабуть у Тойона є ще й інші челядинці, бо ці напевно-б не здужали з своїми крильми продиратись крізь гушавину в тайзі, щоб дров зрубати або кілля.

Один з челяді й собі надійшов до комінка і, повернувшись до його спиною, став на розмову з попом Іваном.

— Розкажуй!

— Нема чого, — на тее піп.

— Що чував на світі?

— Нічого не чув.

— А що видав?

— Нічого не видав.

Обидва помовчали, і піп тоді:

— Привів, ось, одного.

— Це чалганець? — запитав челядинець.

— Еге-ж, чалганець.

— Ну, значить, треба великі терези ставити.

І він пішов у одні з дверей, щоб дати наказ, а Макар поспитав у попа, на віщо терези і через що саме великі?

— Бачиш, — одказав, трохи зніяковівши, піп, — терези потрібні, щоб зважити добре й лихе, що ти накоїв був, живучи. У всіх інших людей лихе й добре приблизно урівноважують тарілки на терезах; тільки у чалганців гріхів так багато, що Тойон звелів особливу для них зробити вагу з великою на гріхи тарілкою.

Від цих слів Макарові аж наче зашкрябало по серцю. Він сполохався.

Челядинці внесли й поставили великі терези. Одна тарілка була золота й невеличка, друга — дерев'яна і прездорова. Під цією враз зійнула глибока чорна западина.

Макар підступив і пильно оглянув терези, щоб не було хвальшу. Та хвальшу не було. Тарілки стояли рівно, не хитаючись.

А втім він не дуже розбірав, як їх зроблено, і волів би краще безмін, бо за довге життя майстерно вивчивсь на йому і продавати й купувати з де-якою собі вигодою.

— Тойон іде, — мовив раптом піп Іван і хутенько почав осмикувати на собі рясу.

Середні двері відчинилися й увійшов старий-старезний Тойон з великою сріблястою бородою, що сягала аж нижче пояса. Убраний був у пишні, невідомі Макарові хутра і

ткання, а на ногах мав теплі, плисом обшиті чоботи, — такі бачив був Макар на старому маляреві.

І поглянувши тільки на старого Тойона, Макар пізнав, що це той самий дідусь, якого він бачив намальованого в церкві. Тільки тут не було з ним сина; Макар зміркував, що той пішов, мабуть, десь по хазяйству. Зате голуб пурхнув у горницю й, покружлявши у дідуса над головою, сів йому на коліна. І старий Тойон гладив голуба рукою, сидючи на поставленому для його вмисне стільці.

Лице у старого Тойона було добряче, і як Макарові надто вже важко ставало на серці, він дививсь на це лице і йому легчало.

А на серці йому ставало важко тому, бо він згадав одразу всеньке своє життя аж до останньої дрібниці, — згадав кожен ступінь свій і кожен удар сокирою, і кожну зрубану деревину, і кожне шахрайство, і кожнісеньку випитої горілки чарку.

І йому зробилось соромно й страшно. Та глянувши в лице старому Тойонові, він осмілів.

А осмілівши, був подумав, що може де-що пощастить і потаїти.

Старий Тойон позирнув на його й запитав, хто він і звідки, і як звуть, і скільки має років од народження.

Як Макар одповів, старий Тойон поспитав:

— Що зробив еси за свого життя?

— Сам знаєш, — одказав Макар. — У тебе повинно бути записано.

Макар брав на спитки старого Тойона, щоб вивідати, чи справді у його все позаписувано.

— Кажи сам, не отягайся! — мовив старий Тойон.

І Макар знов осмілів.

Він почав налічувати свою працю, і хоча він пам'ятав кожен сокири удар і кожен зрубаний кілок, і кожну борозну, що пройшов був ралом, але він надавав цілі тисячі кілків і сотні возів дров, і сотні колод, і сотні пудів засіву.

Як він усе перелічив, старий Тойон обернувся до попа Івана:

— А принеси лиш сюди книгу.

Тоді Макар побачив, що піп Іван служить у Тойона за *суржсута* (писаря), і дуже розсердивсь, що той по-приятельському не остеріг його про це попереду.

Піп Іван приніс книгу велику, розгорнув її й почав вичитувати.

— А глянь-но, — мовив старий Тойон, — скільки кілля?

Піп Іван глянув і сказав із жалем:

— Він придав аж цілих тринадцять тисяч.

— Бреше він! — скрикнув Макар, спалахнувши. — Він певне помилився, бо він же п'яниця й негарною помер смертю.

— Тихо будь! — мовив старий Тойон. — Чи брав він з тебе лишнє за хрестини або за вінчання? Чи правив ругу?

— Що пусте балакати! — на цеє Макар.

— От бач, — мовив Тойон, — я знаю й сам, що він з чаркою не розминався...

І старий Тойон огнівився.

— Читай тепер його гріхи з книги, бо з його брехун, і я йому не вірю, — мовив він до попа до Івана.

А челядь тим часом кинула на золотую тарілку Макареве кілля, і його дрова, і його оранку, і всеньку його працю. І всього так було багато, що золота тарілка стала низько, а дерев'яна подалась високо-високо вгору, аж її дістати не можна було руками і молоді божі челядинці злетіли на своїх крилах і ціла їх сотня тягло її на мотузках донизу.

Важка була у чалганця робота!

А піп Іван почав начитувати шахрайства, і виявилось, що шахрайств було двадцять одна тисяча ще й дев'ятсот тридцять і три шахрайства; і піп зачав зраховувати, скільки Макар пляшок випив горілки, і вийшло чотиріста пляшок, — і піп начитував далі, а Макар бачив, що дерев'яна тарілка на терезах переважає золоту і що вона спускається вже в яму і, поки піп читав, вона все йшла донизу.

Тоді подумав собі Макар, що пропаще його діло, і підступивши до терезів, хотів був непомітно здержати тарілку ногою. Та один з челяді побачив це і проміж них сталась сварка.

— А що там? — поспитав старий Тойон.

— Та ось він хотів здержати терези ногою, — відповів челядинець.

Тоді Тойон гнівно звернувся до Макара й мовив:

— Бачу, що з тебе шахрай, ледащо й п'яниця... І за тобою лишилась недоїмка, і піп лічить за тобою ругу, і справник через тебе гріха бере на душу, лаючи тебе кожного разу поганим словом!..

І обернувшись до попа Івана, старий Тойон запитав:

— Хто у Чалгані кладе на коней найбільш ваги і хто їх мордує за всіх гірше?

Піп Іван одповів:

— Церковний трапезник. Він держить почту й возить справника.

Тоді старий Тойон промовив:

— Віддати це ледащо трапезникові за коня й нехай той возить ним справника, аж поки заїздить... А там побачимо.

І тільки-но старий Тойон цеє слово вимовив, як одчинились двері й до хати увійшов син старого Тойона і сів од його по праву руч.

І син сказав:

— Чув я твій присуд. Я жив довго на світі і знаюсь на тамтешніх справах: тяжко буде бідному чоловікові возити справника! Та... хай буде!.. Тільки, може він ще що скаже. Говори, *барахсан* (бідолаха)!

Щось дивніше сталося тоді. Макар, той самий Макар, що за всеньке життя ніколи не промовив одразу більш, як десять слів, почувтив у собі раптом силу слова. Він заговорив і сам собі здивувався. Стало наче два Макара: один говорив, а другий слухав і чудувався. Він не вірив своїм вухам. Мова йому текла плавко і палко, слова гнались, одно одне попережуючи, і потім шикувались у довгі, стрункі лави. Він не полохався. Коли йому й доводилося затнутись, то зараз таки він виправлявся й удвоє голосніше вигукував. А головне — почував сам, що промовляв до переконання.

Старий Тойон, що трохи спершу був за його настирність огнівався, почав потім дослухатися пильніш, ніби

впевнившись, що з Макара не такий вже дурень, як здавалося зразу. Піп Іван попервах аж похолов з ляку й почав був сіпати Макара за полу *сони*, та Макар одмахнувся й провадив своє. Потім і піп перестав лякатись і аж засяяв посмішкою, бачучи, що його паравіянин ріже правду і що правда ця припадає до серця старому Тойонові. Навіть молодята в довгих сорочках і з білими крильми, що жили у старого Тойона за челядинців, і ті приходили з своєї половини до дверей і, дивуючись, слухали Макарової мови, один одного ліктями підштовхуючи.

Він почав з того, що не хоче ставати до трапезника за коняку. І не тому не хоче, що важкої роботи боїться, а тому, що це не по правді. А як це не по правді, то він не послухає і навіть ухом не поведе, ногою не ворухне. Хай з ним, що хочуть, роблять. Хай навіть хоч і на-віки чортам оддадуть за *комночита* — він справника не возитиме, бо це не по правді буде. І хай не думають, що йому страшно бути за коняку: трапезник ганяє коня, але й вівсом його годує, його-ж цілий вік ганяли, а вівсом ніколи не годували.

— Хто тебе ганяв? — запитав старий Тойон сердито.

Еге ж, його ганяли цілісенький вік! Ганяли старости і старшини, засідателі і справники, податки правлючи; ганяли попи, правлючи ругу; ганяли злидні та голод, ганяли морози і спека, дощі та посухи, ганяла перемерзла земля і тайга люта!.. Худобина йде вперед і дивиться в землю, не знаючи, куди її женуть... Отак і він... Хіба він знав, що піп вичитує в церкві й за віщо йому належить руга? Хіба він знав, на віщо й куди забрано його старшого сина, що взято його в москалі, і де він помер, і де спочивають тепер його бідні кістки?

Кажуть, він пив горілки багато? А певне, це таки правда: його серце прохало горілки...

— Скільки, кажеш ти, пляшок?

— Чотиріста, — одказав піп Іван, глянувши в книгу.

Добре! Та хіба ж це горілка була? Три чверти було води, і тільки одна чверть настоящої горілки, та ще на тю-тюні настояної. Отже триста пляшок треба з рахунку скинути.

— Чи правду він це все каже? — запитав старий Тойон у попа Івана, і видно було, що він ще гнівається.

— Щирую правду, — похопивсь одказати піп, а Макар казав далі.

Він прикинув тринадцять тисяч кілля? Нехай! Нехай він нарубав тільки шістнадцять тисяч. А цього хіба мало? Й до того-ж дві тисячі він рубав, як у його слабхвала перша його жінка... І йому було важко на серці і він волів був сидіти біля своєї старої, а злидні гнали його в тайгу... І в тайзі він плакав, і сльози мерзли у його на віях і з горя холод проймав до самого серця... А він рубав!

А потім померла баба. Її треба було поховати, а грошей у його не було. І він нанявсь рубати дрова, щоб заплатити за жінчину на тім світі хату... А крамарь побачив, що йому скрутно, та й дав тільки по десять копійок... І стара лежала сама в нетопленій мерзлій хаті, а він знов рубав та плакав. Він гадав, що ці вози треба рахувати вп'ятеро, а то й більше.

У старого Тойона навернулись на очах сльози, і Макар побачив, що тарілки на терезах схитнулись, і дерев'яна підскаочила вгору, а золота пішла вниз.

А Макар казав далі: у них усе записано в книзі... Так нехай-же пошукають: коли він, од кого бачив яке добро, привіт або радість? Де його діти? Як помірали, було йому гірко і тяжко, а як виростали, то кидали його, щоб самотою з невилазними злиднями битись. І він постарівся сам із своєю другою старою і бачив, як сила з його виходить і зближається люта, безпритульна старість. Вони стояли самотні, як стоять у степу сиротами дві ялині і б'ють на них звідусюди люті хуртовини.

— Чи правда? — поспитав знову старий Тойон.

І піп похопивсь одказати:

— Щирая правда!

І терези тоді знову хитнулись... Але старий Тойон замислився.

— Та що-ж це? — мовив він. — Адже є у мене на землі справжні праведники... Очі їм чисті, і лиця ясні, і одіж без

плям... Серця їм м'які, як пухка земля; приймають добре насіння і вертають крин сільний і запашні вруна, яких і дух угоден передо мною. А глянь-но на себе...

І всі очі обернулись на Макара, і він засоромивсь. Він почув, що очі у його мутні і лице темне, волосся й борода розпатлані, одежа драна. І хоча завчасу ще до смерти він усе збиравсь був справити чоботи, щоб стати на суд, як годиться справжньому селянинові, та все пропивав гроші, і от стояв тепер перед Тойоном, як останній якут, у ледачих торбасинах... І йому схотілося крізь землю піти.

— Лице твоє темне, — казав далі старий Тойон, — очі мутні і одіж пошматована. А серце твоє бур'яном поросло та терниною та гірким полинем. От чому я люблю моїх праведних і одвертаю лице від таких, як ти, нечестивців.

Серце Макарові стиснуло. Він зазнавав сорому од власного животіння. Він схилив був голову, та зразу підвів її й заговорив знову:

Про яких це праведників говорить Тойон? Як що про тих, що жили на землі одного з Макаром часу в багатих палацах, то Макар їх знає. Очі їм чисті, бо не виплакали сліз стільки, як виплакав їх Макар, і лица їм ясні, бо обмито їх пахощами, а чисту одіж чужі ткали руки.

Макар знов спустив голову, та зараз же знов і підвів її.

Отже хіба він не бачить, що і він народивсь, як усі — з чистими, видющими очима, що відбивали в собі землю і небо, і з чистим серцем, що прагнуло розгорнутись на все гарне на світі. І коли от тепер він хоче сховати під землю свою понуру й ганебну постать, то не він тому винен... Хто ж? — Цього він не знає... Та знає одно, що в серці у його терпець вже урвався.

VII.

Звичайно, як-би Макар міг бачити, що діяла його мова на старого Тойона, як-би він бачив, що кожне його гнівне слово спадало на золоту тарілку вагою з свинця — він-би спинив своє серце. Але він усього того не бачив, бо в серце йому вливався сліпий одчай.

Ось він оглянув усеньке своє гірке життя. Як подумав він досі тягти цю страшенну вагу? Він тяг її через те, що спереду все ще манячила — зіркою в тумані — надія. Живий він — то може повинен ще кращої долі зазнати... Тепер він стояв при кінці, і згасла надія...

Тоді в душі у його потемніло, і в ній спалахнула лютість, як буря в порожньому степу гупої ночі. Він забув, де він, перед чийм лицем пристойть — забув усе, окрім свого гніву ...

Та старий Тойон мовив до його:

— Стривай, *барахсан*! Це тобі не на землі... Тут і про тебе знайдеться правда...

І Макар стрепенувсь. На серце йому впала свідомість, що його жаліють, і воно зм'якло; а як перед очима йому все стояло його безталанне життя, з самого малку та аж до останку, то його вхопив пекучий жаль за самого себе. І він заплакав...

І старий Тойон і собі плакав... І плакав старий піп Іван, і молоді божі челядинці лили сльози, втираючи їх широкими білими рукавами.

А терези все хитались і дерев'яна тарілка йшла вгору все вище та й вище! ...

1883 р.

- 112—113. Бергзон Ам., Вступ до метафізики.
 114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, П.
 121—123. Кобилянська О., Земля І, повість.
 124—126. Кобилянська О., Земля ІІ, повість.
 127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
 129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
 130—134. Маковей О., Заліссе, повість.
 135—139. Кониський Ол., У гостях добре, дома гірше, повість.
 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
 143—144. Федькович Ю., Оповідання.
 145. Гринюк Лесь, Весняні вечери, новелі.
 146. Українка Леся, Оргія, драматична поема.
 147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
 148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
 150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
 152—153. Карпенко-Карий, Вурлака, драма.
 154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
 157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
 158. Шніцлер, Артур, Ляйтант Густль, новела.
 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
 161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
 162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
 163. Кобилянська Ольга, Природа, новела.
 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцкевич.
 166—167. Карпенко-Карий, Життєве море, комедія.
 168—170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. ІІІ).
 171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
 172—173. Мирний Панас, Лихі люди, повість.
 174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. ІV).
 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
 180—182. Коцюбинський М., Fata morgana.
 183—184. Костомаров М., Дві руські народності.
 185—187. Бойко В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
 188—189. Ромен Роллан, Вовки, револ. драма.
 190. Коцюбинський М., Лялечка, Поєдинок (оповідання).
 191—192. Коцюбинський М., На віру й інші оповідання.
 193. Коцюбинський М., П'ятизлотник, Помстився, Хо.
 194. Коцюбинський М., Для загального добра, оповід.
 195—196. Коцюбинський М., Пе-коштор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
 197. Коцюбинський М., По-людському і ціпов'яз, оповід.
 198. Коцюбинський М., Дорогою ціною, оповідання.
 199—201. Франс Ан., Злочинство Боннара.
 202—203. Ромен Роллан, Дантон, револ. драма.
 204—205. Дорошенко Дм., Костомаров (Літ. хар. укр. письм. VI).
 206—207. Єфремов С., Карпенко-Карий (Літ. хар. укр. письм. VII).
 208. Мирний П., Серед степів, оповідання.
 209. Мирний П., Лихо давнє й сьогочасне, повість.
 210—211. Мирний П., Як ведеться — так і живеться.
 212. Васильченко С., Талант, повість.
 213. Коцюбинський М., Коні не винні.
 214—215. Карпенко-Карий, Сава Чалий, трагедія.

- 216—219. Єфремов С., Левицький-Нечуй (Літ. хар. укр. п. VIII).
 220—221. Українка Леся, Лісова пісня, драма.
 222—223. Українка Леся, Кассандра, драма.
 224—225. Українка Леся, Камінний Господарь, драма.
 226. Українка Леся, Адвокат Мартіян, драма.
 227. Короленко В., Черкес. Макарів Сон, оповідання.
 228. Короленко В., Ліс шумить. Химерна.
 229—230. Короленко В., Сліпий музикант.
 231. Українка Леся, Над морем, оповідання.
 232—233. Українка Леся, Приязнь. Розмова, оповідання.
 234. Українка Леся, Бояриня, драма.
 235. Українка Леся, Вавилонський полон. На руїнах.
 драматичні поеми.
 236. Українка Леся, Йоганна Жінка Хусова, драма.
 237—238. Українка Леся, Жаль, повість.
 239—240. Українка Леся, Блакитна троянда, драма.
 241. Левицький-Нечуй Ів., Дві московки.
 242. Левицький-Нечуй Ів., Гориславська ніч.
 243. Левицький-Нечуй Ів., Баба Параска та баба
 Палажка.
 244. Левицький-Нечуй Ів., Віда бабі Палажці Солов'ї.
 245—247. Левицький-Нечуй Ів., Микола Джеря, повість.

